

15 år historie

innhold nr. 2-05

HISTORISKE NYHETER

5

KONGEN VI IKKE FIKK
Prins Carl av Sverige og 1905

8

Trond Norén Isaksen

FOLKEAVSTEMNINGEN I NOVEMBER 1905

– myter og konsekvenser

16

Odd Gunnar Skagestad

PAULUS I ROMA

22

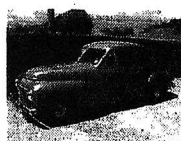
Birte Brekketo

VIA APPIA

32

Sonia Schlossman

SKILLSMISSEBARN

– Fortiden er et fremmed land

36

Peder Figenbaum

HISTORIEN BAK EN BILLEDSEIE

40

Kirsten Alsaker Kjerland

OPPTAKTEN TIL FØRSTE VERDENSKRIG

50

Henning L. Mortensen

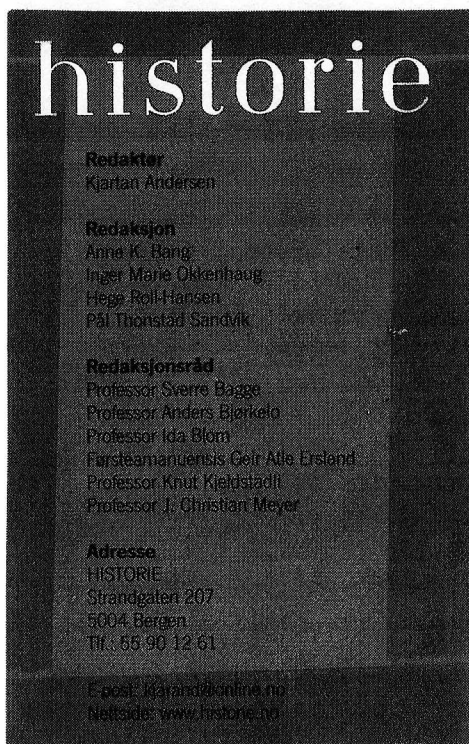

UNIONSKONGENS FARVEL MED NORD-NORGE

68

Jens-Eirik Larsen

historie^{15 år}

Det store jubileumsåret er fortsatt over oss, og selv om "revolusjonsdagen" 7. juni er passert er det fremdeles lenge til den egentlige "selvstendighetsdagen", 26. oktober 1905, da kong Oscar II offisielt fraskrev seg retten til den norske tronen. I den anledning kan det være av interesse å se litt nærmere på forviklingene rundt valget av konge i 1905, som slett ikke var så liketil som man kanskje skulle tro – at det til slutt ble prins Carl av Danmark som ble Norges nye konge var ikke umiddelbart selvsagt. Vi har derfor satt fokus på kongen vi ikke fikk, nemlig prins Carl av Sverige, som absolutt hadde vært en sannsynlig kandidat om omstendighetene rundt unionsoppløsningen hadde vært en smule annerledes. Ved en mer gemyttlig oppløsning av unionen ville en prins av Bernadotte-familien sementert det ellers gode forholdet mellom nabolandene, men slik gikk det altså ikke. Det svenske kongehuset følte seg altfor forulempet til å kunne akseptere en slik løsning. Og derfor ble det altså kong Haralds farfar og ikke hans morfar som ble Norges konge i 1905.

1905 var som kjent også året for folkeavstemninger. Den første gikk av stabelen i august, og dreide seg om hvorvidt man var for eller imot unionsoppløsningen. I november måtte folket igjen til urnene, denne gangen for å si sin mening om hvorvidt regjeringen skulle be prins Carl av Danmark bli Norges nye konge. Folkeavstemningen ble iverksatt etter den danske prinsens eget ønske. Erttertiden (og også delvis samtden) har imidlertid tolket og framstilt avstemningen som et spørsmål om hvorvidt Norge skulle være monarki eller republikk. Dette er imidlertid ikke riktig, det lå ingen føringer i grunnlaget for folkeavstemningen som automatisk ville ha ført til endringer i statsformen dersom folkeflertallet mot formodning skulle ha resultert i et "nei" den 12. og 13. november 1905.

Ellers kan du i dette nummeret av HISTORIE lese om kong Oscar IIs reise i Nord-Norge i 1903, om Via Appia og om hvordan Paulus har satt sine spor i Roma, om historien bak en billedserie som forteller om unge menn på flukt til Shetland i 1941 og om den spennende opptakten til 1. verdenskrig, den store katastrofen som på så mange måter kom til å prege det forrige århundret.

historie

ISSN 0803-401X • HISTORIE NR. 2 • 2005 • ÅRGANG 15 • KR. 80,- • RETUR: HISTORIE, STRANDGATEN 207, 5004 BERGEN

"VOX POPULI VOX DEI"
 – "FOLKETS STEMME ER GUDS
 STEMME".

(Karl den Stores lærer *Alkuin* (735-804) i et brev til sin elev)

AV ODD GUNNAR SKAGESTAD

Resultatet kjenner vi. Norge forble monarki, med den danske prins Carl som konge under navnet Haakon VII. Riktignok først etter en folkeavstemning, for prinsen ville ha det sånn. Men var det Rikets statsform – republikk eller monarki – som var temaet for folkeavstemningen?

Besyderlig nok er dette et spørsmål som behandles overfladisk og stemoderlig – om i det hele tatt – i så å si all relevant faglitteratur. I sentrale historieverker og oppslagsbøker mangler elementære faktaopplysninger, så som ordlyden i avstemningstemaet. Problematiserende fremstillinger eller drøftelser glimrer ved sitt fravær, i historiebøkene såvel som i juridiske og statsvitenskapelige referanseverker. Øyensynlig har det vært ansett som uinteressant eller lite oppportunt å stille spørsmål ved oppleste og vedtatte godtkjøpsforestillinger.

Den gjengse oppfatningen, slik som vi i snart hundre år er blitt lært gjennom allskens populærhistoriske fremstillinger, er – nærsagt i et nøtteskall – den som stod å lese i *Aftenposten* i februar i år: ...

Da insisterte prins Carl på folkeavstemning om statsform ... Folkeavstemningen ble organisert i løpet av to uker og avviklet 12. og 13. november. Den ga 79 prosent for monarki, 21 prosent for republikk. Eller slik det formuleres på nettstedet for den offisielle jubileumsorganisasjonen "Hundreårsmarkeringen": 12.-13. november: Folkeavstemning gir 259 563 for monarki og 69 264 for republikk.

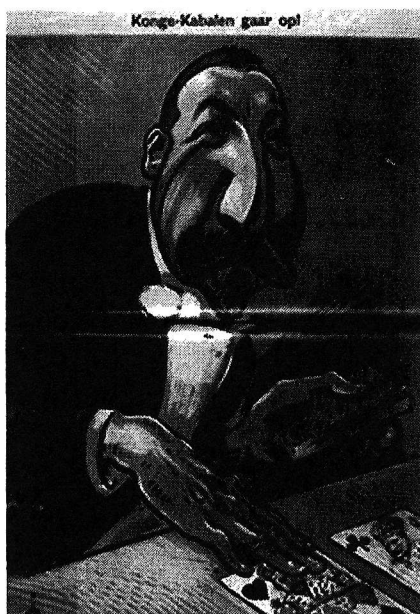
Samme fortelling (det være seg med avstemningsresultatet uttrykt i prosenter eller i absolutte tall) går igjen i de mange publikasjoner som i år har funnet å gi sitt besyv med i markeringen av at det nå er 100 år siden unionsoppløsningen. Slik oppfattes det idag, og slik ble det også av mange oppfattet dengang. Likevel er det feil – formelt såvel som reelt. Folkeavstemningen gjaldt ikke statsform, og valget stod ikke mellom monarki og republikk.

At det er *formelt* feil, er vel kjent i fagkretser – blant statsvitere såvel som blant historikere og statsrettslærde (ja, endog blant enkelte journalister og andre kunnskapsformidlere).

Slik avstemningstemaet ble formulert, gjaldt det *formelt sett* kun spørsmålet om hvorvidt det norske folk ville ha prins Carl til konge av Norge. Det var i og for seg en viktig sak: Hadde utfallet blitt et folkets *Nei*, ville landets ansvarlige myndigheter – Storting og Regjering – stått uten en klar kandidat til det ledige embete som statsoverhode. Det ville imidlertid ikke – hverken formelt eller umiddelbart – ha betydd at Norge ville ha opphørt å være et monarki.

Grunnlaget for folkeavstemningen var Stortingets vedtak, som ble fattet etter en hard debatt 28.-31. oktober. Utfallet ble at folkets kårne sluttet seg til Regjerings forslag med følgende ordlyd:

1) *Stortinget bemyndiger regjeringen til at optage forhandlinger med prins Carl af Danmark om at modtage valg som Norges konge under forudsætning af, at det norske folk tiltræder denne stortingets beslutning gennem flertallet af de afgivne stemmer ved en folkeafstemning iværksat i det væsentlige efter de samme regler, som kom til anvendelse ved folkeafstemningen 13. august 1905.*

2) Regjeringen bemyndiges til at træffe de fornødne forføininger til afholdelse af den nævnte folkeavstemning.

Og det spørsmål som velgerne ble stilt i november lød: *Er den stemmeberettigede enig i Stortingets bemyndigelse til regjeringen om å oppfordre prins Carl av Danmark til å la seg velge til Norges konge, svarer han: 'ja', er han ikke enig svarer han: 'nei'.* Som det fremgår, var spørsmålet om statsform overhodet ikke berørt.

Men *reelt*, da – kan man spørre – var da ikke realiteten i saken nettopp å få fattet et vedtak om Rikets fremtidige statsform, eller iallfall å etablere et avgjørende realitetsgrunnlag for et slikt formelt vedtak, som da nærmest ville være som sandpås-trøing å regne?

Når mange i ettertid har ment at nettopp dette var sakens realitet, har det sin grunn i at mange (både på "ja"- og "nei"-siden) dengang – i begynnelsen av november 1905 – faktisk oppfattet det slik. Feilaktig, men dog forståelig.

Dels skyldtes dette den rådende historiske kontekst, hvor man sommeren og høsten 1905 i kjølvannet av unionsoppløsningen

opplevde en livlig og agitatorisk preget samfunnsdebatt om en eventuell endring av statsformen. Dernest – og dét er i ettertid kanskje det mest interessante – så skjedde folkeavstemningen 12.-13. november uten at elektoratet – folket, og endog Stortinget selv – var fullt ut informert om premissene for avstemningen.

Vi – som lever idag og har tilgang til historiens fasit – vet at prins Carl hadde stilt krav om det norske folks forhåndsgodkjennelse som vilkår for å motta tilbudet om den norske trone. Regjeringen visste det, for den hadde mottatt kravet, og hadde valgt å imøtekomme det, ved å holde folkeavstemning om saken. Men *folket* visste det ikke – dengang. Her drev man hemmelig diplomati, og dette var noe som Regjeringen ikke kunne gå offentlig ut med uten å sette prins Carl i forlegenhet.

Men med sin handlemåte satte Regjeringen til en viss grad seg selv i forlegenhet, for såvidt som motivene for å avholde folkeavstemningen ble misforstått og forkludret både på "ja"- og "nei"-siden. Av de relevante aktstykker kan man i ettertid konstatere at Regjeringens holdning gjennom hele prosessen var fast og klar: Norge var et kongerike, og skulle så forbli. Den forestående folkeavstemning gjaldt *ikke* spørsmålet om statsform, og utfallet ville ikke medføre noen endring i så måte.

Dersom utfallet – mot all rimelig formodning – skulle gå imot Regjeringens tilrådning, så ville Regjeringen likevel ikke være innstilt på å sette spørsmålet om statsform på dagsordenen. Man hadde nettopp klart å bringe selve unionsoppløsningen velberget i havn, - skulle man nå sette det hele over styr ved å gi seg i kast med et opprivende og provoserende vågespill om statsformen? Selv de mest overbeviste prinsipielle republikanere blant Regjeringens medlemmer (bortsett fra Gunnar Knudsen, som trakk seg i protest) var fullt innforstått med at noe slikt,

under de rådende omstendigheter, ville være ødeleggende, for deres egen sak og for Fedrelandet.

Likevel må det erkjennes at Regjeringen selv bidro til å skape inntrykk av at valget også gjaldt statsformen, gjennom ordlyden i det *Opprop til det norske folk* som den utstedte samme dag som Stortinget fattet sin beslutning. Oppropet inneholdt følgende innstendige formaning:

Norge er den dag idag fremdeles et kongedømme og har sin gamle grundlov. Ifølge denne grundlov tilkommer det stortinget paa folkets vegne og i dets navn at vælge en konge. Men denne ret vil stortinget ikke gjøre brug af, hvis et flertal af det norske folk ønsker at benytte den nu indtraadte tronledighed til at forandre statsformen.

- - -Den norske regjering vil indtrængende henstille til vort folk ved den forestaaende folkeafstemning at slutte sig til regjeringens og stortingets standpunkt. Den nuværende midlertidige ordning har været nødvendiggjort af forholdene. Men den medfører betydelige ulemper baade indad og udad, og bør ikke fortsættes længere end absolut nødvendigt. - - - Det er regjeringens enstemmige og bestemte raad til det norske folk, at det holder fast ved sin grundlov. - - - Et folks politiske frihed beror i første række paa dets forfatningsmæssige ret til at raade sin egen skjæbne og paa folkets modenhed og evne til at bruge forfatningen, mindre paa det spørgsmaal, om dets statschef kaldes konge eller præsident. - - - Norges grundlov gjør vor forfatning til en af de frieste i verden.

- - - Den er et tro udtryk for vor demokratiske samfundsudvikling. Den bør nu ikke opgives til fordel for uprøvede nydannelser og uklare eksperimenter, som sikkert ikke vil blive billige. - - - Vi har i dette aar ved en stor national kraftanstrengelse skilt os ved unionen og vundet uafhængigheden. Dette er et større og lykkeligere resultat, end nogen af os ved aarets begyndelse havde haabet. Lad os nu ikke

spilde vor nationale kraft paa en gold og oprivende forfatningskamp. Men lad os samle alle arbeidende og byggende viljer hos vort folk om den frugtbare opgave: at øge det nye Norges aandelige og økonomiske kraft paa grundlovens og forfatningens grund.

Med den vinklingen som disse formuleringene innebar, gikk Regjeringen ganske langt i å plassere kongevalget inn i den politiske kontekst som var definert av den løpende debatt om statsformen. Ved freidig å hevde at ... *denne ret vil stortinget ikke gjøre brug av ... (osv.)* gikk Regjeringen likeledes ganske langt i å legge begrensede føringer på Stortingets handlingsrom.

Det var en dristig linje, med et islett av dobbeltspill. Det var et hensynsløst spill hvor statsminister Michelsens strategiske og taktiske evner og, ikke minst, psykologiske teft, skulle komme til sin rett og til å beherske arenaen.

Regjeringen var utvilsomt på det rene med at den strategi man hadde valgt, ikke var fullstendig risikofri. Ved å gjøre saken til gjenstand for kabinettsspørsmål, gjorde man det klart at et eventuelt "nei"-utfall ville kunne utløse en regjeringskrise. Trolig var Regjeringen innforstått med at dette i verste fall også kunne lede til en konstitusjonell krise. Ille nok, men ikke nødvendigvis noe som med automatikk ville føre til valg av en ny statsform. Når Regjeringen vanskelig fullt ut kunne meddele offentlig *hvorfor* man hadde besluttet å avholde folkeavstemning, pådro man seg imidlertid et forklaringsproblem. Fra monarki-tilhengerne ("ja"-siden) var reaksjonen sterk og entydig negativ:

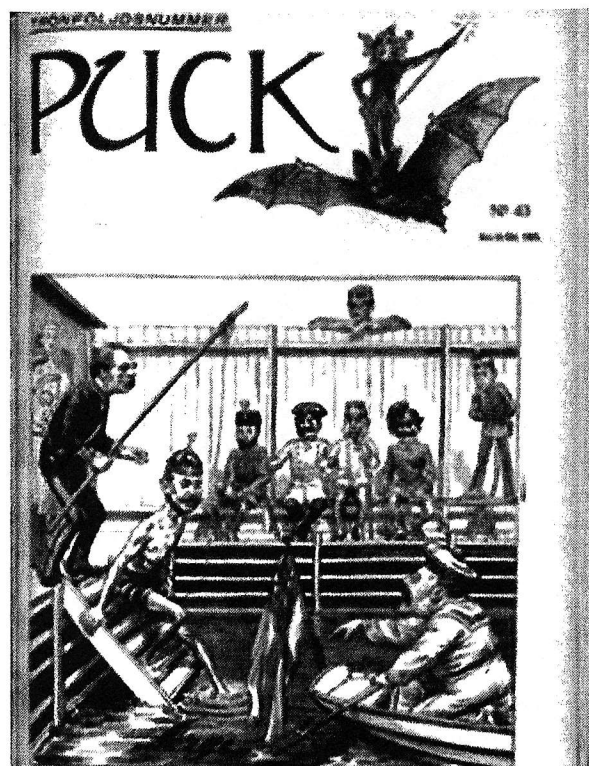
Hva kunne vel Regjeringens hensikt med å avholde folkeavstemning være, annet enn å så tvil om sin egen uttalte oppfatning om at Norge var og ble et monarki? Beslutningen om å holde folkeavstemning kunne vanskelig ses som annet enn

en konsesjon til republikanerne! Og slik ble situasjonen også oppfattet blant republikanerne ("nei"-siden), som i sin agitasjon valgte å tolke avstemningstemaet som et valg mellom monarki og republikk. Hvilket det faktisk aldri var – hverken formelt eller reelt.

Men, kan det bemerkes, - ville det ikke ha fått et politisk etterspill dersom forholdet virkelig var så at Regjeringen førte folket og Stortinget bak lyset? Utvilsomt, - med forbehold for premiss og omstendigheter. Flere forhold bidro imidlertid til at hendelsesforløpet ble et annet. For det første var det strengt tatt ikke så at Regjeringen førte noen bak lyset. Ved å unnlate å redegjøre for den hele og fulle bakgrunn for sin beslutning, og gjennom ordlyden i sitt *Opprop til det norske folk*, innbød den riktignok til en overfortolkning av såvel sine egne motiver som av realiteten i avstemningstemaet, men noen direkte villedende opptreden kunne Regjeringen knapt beskyldes for.

For det annet var Regjeringens parlamentariske basis så solid at den knapt behøvde å frykte noe stormløp mot seg. Og for det tredje – og dét var trolig det viktigste – skulle det bli prins Carl, nå kong Haakon VII, som selv kom til både å henge bjellen på katten og slippe luften ut av ballongen. Det skjedde i den talen som han holdt 20. november til deputasjonen fra Stortinget som var kommet for

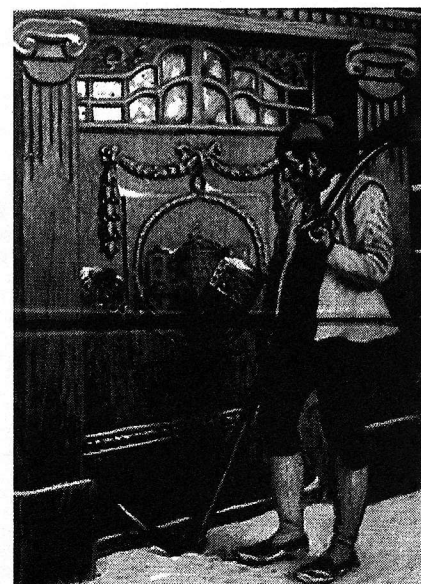
Nå igjen. Ny folkeavstemning, og ikke alle var like begeistret.

Prins Carl av Danmark nøler, mens Europas statsoverhoder bivåner det hele.

å tilby ham Norges trone. Historikeren Jacob S. Worm-Müller beskriver hendelsen i følgende ordelag:

Det lyktes Michelsen å samle sin regjering med unntagelse av Gunnar Knudsen om sitt standpunkt. De mente at de etter Prin-

sens svar visstnok sto fritt, men de aksepterte forslaget som den beste løsning. Det medførte at storting og regjering kom til å ta initiativet og dermed ansvaret, og at den endelige avgjørelse ble lagt i folkets egne hender.

Derimot fremkalte forslaget stor forargelse og bedrøvelse hos presidentskapet, og da Michelsen fremla det i stortinget 25. oktober, vakte det ikke bare alminnelig overraskelse, men også beklagelse og raseri over at regjeringen hadde forlatt sitt standpunkt. I stortingsdebatten, som begynte 28. oktober, underrettet ikke regjeringen stortinget klart om Prinsens standpunkt. Det kom derfor som en bombe da den nyvalgte konge 20. november ved mottagelsen i sitt hjem uttalte til stortingsdeputasjonen:

Som det vil være Dem, mine herrer, bekjent, var det paa mit forlangende at den netop afsluttede folkeavstemning fandt sted. Jeg vilde have sikkerhed for, at det var et folk og ikke et parti, som ønsket mig til konge, da min opgave fremfor alt bør være at samle, ikke splitte.

Regjeringen oppfattet dette som kompromitterende for seg, fordi Prinsen hadde uttrykt så krav. Den var ikke noe slag utvilsomt og gå med på det.

Om Regjeringen enn syntes det var aldri så flaut, så hadde landets nyvalgte monark med sine klargjørende ord i realiteten lagt saken død. Et "politisk etterspill" etter dette ville virket ikke bare smålig, men meningsløst.

Dette var Haakon VII's første politiske handling som norsk konge. Det skulle ikke bli den siste. Men om det ikke ble noe *etterspill*, så skulle folkeavstemningen i november 1905 likevel få betydelige politiske *ettervirkninger*, både umiddelbart og på lengre sikt.

Monarkistene kunne saktens rase og furte over å være blitt overrumplet av Christian Michelsens taktiske spill, men da forsmædelser hadde gitt seg – og dét skjedde raskt – oppdaget de at de var meget komfortable med myten om at dette vitterlig hadde vært et valg mellom monarki og republikk. Et opprivende stridsspørsmål var blitt løst, og selv hadde de seiret – til alt overmål med større margin enn de på forhånd knapt kunne ha våget å håpe! En slik gevinst reforhandler man ikke.

Og man kan knapt fortenke kongedømmets tilhengere i at de gjennom de påfølgende hundre år har sett sine interesser tjent med å bevare forestillingen om at folkeavstemningen i november 1905 i virkeligheten var et valg om landets statsform – et definitivt avgjørende valg. Og Kongen? For prins Carl var ikke Norges statsform, men hans egen legitimitet og troverdighet det primære anliggende. I så måte lyktes han i fullt monn. Det personlige tillitsvotum som han krevde og som det norske folk gav ham i 1905, kunne han senere som kong Haakon VII utnytte i varig politisk kapital av edleste gehalt. Det var et tillitsvotum som gjorde at han 23 år senere, ved utnevnelsen av ministeriet Hornsrud, trygt kunne påberope seg også å være "kommunistenes konge".

Og det gjorde fremfor alt at han ved kongsbruddet våren 1940 kunne oppføre som

nasjonens samlende skikkelse, med en personlig autoritet som gikk langt utenpå den institusjonelle autoritet som stillingen som statssjef uansett forlenet ham med. Myten om hva folkeavstemningen i november 1905 "egentlig" gjaldt, la grunnen for og skulle bidra til å vedlikeholde den troverdighet, legitimitet og autoritet som ikke bare Haakon VII, men også hans etterfølgere på Norges trone, har kunnet trekke på i utøvelsen av sin embetsgjerning.

Men hva med republikanerne, - hvordan skulle deres prosjekt bli påvirket av mytedannelsen omkring avstemningstemaet? At også republikanerne høsten 1905 valgte å oppfatte folkeavstemningen som et valg om landets statsform – monarki kontra republikk, var trolig en strategisk og historisk blunder – sett gjennom etterpåkløskapens briller. Dette så meget mer som folkeavstemningen 12.-13. november langt på vei hadde preg av å være en *plebisitt*, det vil si en type referendum hvor elektoratet ble bedt om å gi sin tilslutning til noe som nærmest kunne oppfattes som et *fait accompli*. Dette i hovedsak fordi det ikke forelå noe substansielt likeverdig alternativ til å stemme "ja".

Om ikke resultatet helt var gitt på forhånd, var det ikke langt i fra. Dersom dette hadde vært et reelt referendum, det vil si dersom avstemningstemaet faktisk – formelt og reelt – hadde vært Rikets fremtidige statsform, med to balanserte alternativer – monarki eller republikk – ville utfallet trolig ha vært langt mer åpent (jallfall dersom ikke prins Carl eller noen annen preferert kandidat hadde vært inne i bildet). Et interessant perspektiv for tilhengere av kontrafaktisk historieskriving?

Det spørsmålet skal vi la ligge her. Poenget er at slik som utfallet faktisk ble, og slik det ble tolket av såvel samtidige som ettertidens forståelse, kan republikkens tilhengere i Norge til å

Den norske Republiks Jordefærd.

tilbake som en sekterisk minoritet med et varig taperstempel. Det ligger politisk kraft i tolkningsmakt over historien og dertil hørende eierskap til nasjonale myter...

LITTERATUR

Mangelen på elementære opplysninger finnes blant annet i de to mest sentrale historieverkene fra Cappelen og Asche-houg, hvorav spesielt skal vises til kapitlet "Nasjonalt kongedømme" i Per Fuglum, *Norge i støpeskjeen 1884-1920*, Bind 12 i Knut Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978; samt kapitlet "Ut av unionen" i Gro Hagemann, *Det moderne gjennombrudd 1870-1905*, Bind 9 i Aschehous *Norges-historie*, Oslo 1997. Det samme gjelder saks-fremstillingen i Karsten Alnæs, *Historien om Norge*, Bind IV, Oslo 1999.

Se også f.eks. de fremstillinger som gis i Johs. Andenæs, *Statsforfatningen i Norge*, 3. rev. utg. Oslo 1962 og Tor Bjarklund, *Om folkeavstemninger - Norge og Norden 1905-1994*, Oslo 1997. Når det gjelder oppfatningen av folkeavstemningen se Per Egil Hegge, artikkelen "Da Norge jaktet på en konge", *Aftenposten* 7. februar 2005, artikkelen "Hva skjedde i 1905?", <http://www.hundreaersmarkeringen.no/1905/>.

Per Egil Heggens artikkel "Vi stevner frem ..." i spesialbilaget "Dramaet 1905", tidsskriftet *Levende Historie*, nr. 1, 2005; artikkelen "Endelig FRI", side 11-13 i heftet *Verdensborger i forvandling*, annonsebilag for Hundreårsmarkeringen - Norge 2005 AS, med kilde *Norsk idéhistorie*, bind 3; Se også www.hf.uio.no/prosjekter/pro-sjekt1905, samt flere av de angjedende tema-artikler som er lagt ut på den offisielle jubileum-sorgansasjonens nettsider, spesielt "Folkeavstemningene i 1905" og "Kampen om styreformene i Norge", www.nb.no/baser/1905/tema_folk.html og www.nb.no/baser/1905/tema_kamp.html.

J.E. Sars *Norges Historie* VI Binds Anden Del, Kristiania 1909.

Jacob S. Worm-Müller, artikkelen "Prins Carl blir konge i Norge", i boken *Haakon* 7. utg. til 75-årsdagen 3. august 1947 av Den Norske Regjering, Oslo 1947